

Aleksander Władimirowicz Lipatow

Piśmiennictwo - myśl teoretycznoliteracka - wspólne prawidłowości historii literatury : zewnętrzne uwarunkowania zmian w sztuce słowa

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce
literatury polskiej 87/2, 113-122

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ALEKSANDR LIPATOW

PIŚMIENICTWO – MYŚL TEORETYCZNO LITERACKA –
WSPÓLNE PRAWIDŁOWOŚCI HISTORII LITERATURY
ZEWNĘTRZNE UWARUNKOWANIA ZMIAN W SZTUCE SŁOWA

Próby zrozumienia w pełni zjawisk historycznoliterackich prowadzą do ich źródeł. W przypadku zaś faktów, które wykraczają poza granice literatur narodowych uzyskując zasięg ogólnoeuropejski, drogowskaz badawczy skierowany jest ku wspólnym owych literatur początkom – Bizancjum i Rzymowi. Te ośrodki uniwersalistycznej kultury chrześcijańskiej stanowiły jednocześnie żywe wiązanie z poprzednimi tradycjami cywilizacji śródziemnomorskiej i były ogniwami łączącymi poszczególne narody, które wstępując w świat nowych dla nich wartości, z biegiem czasu, kierując się ową wspólną zasadą, wypracowywały własne wzorce kultur narodowych. Poszczególne literatury kształtowały się, a w większości narodów również powstawały w tym procesie. Stąd pierwiastki uniwersalne (ponadnarodowe) i lokalne (narodowe) tworzą nierozzerwalną, organiczną całość¹, zmienną zarówno ogólnie, co znamionuje kolejne okresy europejskiego procesu historycznoliterackiego, jak i zmieniającą się szczególnie, co odzwierciedla specyfikę i dynamikę konkretnej literatury narodowej w ramach ponadnarodowej wspólnoty². Dlatego właśnie od zarania dziejów do dziś podobieństwa typologiczne³ są wynikiem funkcjonowania wspólnoty świata chrześcijańskiego, w którym konfesyjne zbieżności predestynowały do zbliżonych wyborów we wszystkich dziedzinach życia narody kształtujące swoją historię, kulturę i literaturę. Ponadnarodowe zaś powiązania historyczne, kulturalne i literackie były wewnętrznym przejawem odpowiednich procesów⁴.

Znane fakty z historii średniowiecza i renesansu świadczą o tym, że

¹ Zob. A. W. Lipatow, *Problemy obszczej istorii slawianskich literatur ot sriedniewiekowja do sieriediny XIX w.* W zbiorze: *Slawianskije literatury w processie stanowlenija i razwitija*. Moskwa 1987.

² Zob. A. W. Lipatow, *Kritierii originalnosti i literaturnyje swiazi*. W zbiorze: *Literaturnyje swiazi i literaturnyj process*. Moskwa 1986.

³ Zob. A. W. Lipatow, *Wplywy literackie a wspólnosc typologiczna*. Z rosyjskiego przełożyły B. Janiszewska i Z. Smolska. „Pamiętnik Literacki” 1981, z. 2.

⁴ Zob. A. W. Lipatow: *Istorija literatur i literaturnyje wzaimodiejstwija. (Dialektika uniwersalnogo i nacyonalnogo)*. W zbiorze: *Funkcyi literaturnych swiaziej*. Moskwa 1992; *Slawianskije literatury i obszczejewropiejiskij literaturnyj process (istorija, tipologija, swiazi)*. W zbiorze: *Slawianskije literatury. IX Mieždunarodnyj sjezd slawistow*. Moskwa 1993.

Bizancjum oraz Rzym oznaczają (i symbolizują) nie tyle podział, co zróżnicowanie kręgów kulturowych występujących w świecie chrześcijaństwa. Podział określa się ze stanowiska ideologii poróżnionego Kościoła, interesów politycznych poszczególnych państw, związanych z taką czy inną odmianą wewnątrznie skłóconego świata chrześcijańskiego, oraz wynikających stąd antagonizmów narodowościowych, podsycanych instytucjonalnie i sprzecznych z istotą chrześcijaństwa. Ale w zakresie kultury, literatury i sztuki występuje właśnie zróżnicowanie wewnątrz cywilizacyjnej wspólnoty, gdyż jest to świat zjawisk i prawidłowości różnorako powiązanych z ideologią, lecz nie dających się z nią utożsamiać.

Obieg wartości kultury, sztuki, literatury, a nawet myśli teologicznej⁵ ponad podziałami wyznaniowymi, istnienie wspólnych przekonań etycznych i estetycznych w starożytności, od czasów baroku zaś, a szczególnie Oświecenia⁶, charakterystycznych już dla całej Europy zmian historycznych – wszystko to świadczy o istnieniu sił dośrodkowych wewnątrz pękniętego świata chrześcijaństwa oraz o wzmaganiu się tych sił w stosunku do tendencji odśrodkowych w historii, kulturze, myśli, sztuce i piśmiennictwie świeckim. W naszych czasach znalazło to dopełnienie również w poszczególnych konfesjach, tworzących ruch ekumeniczny: jego zwolennicy niejako nadrabiają to, co zostało stracone z powodu słabości natury ludzkiej chrześcijan, z powodu ich sprzeniewierzenia się ideom głoszonym przez założyciela chrześcijaństwa oraz jego uczniów i następców.

Powstające wraz z rozwojem uniwersalistycznego chrześcijaństwa zręby nowożytnego piśmiennictwa opierały się z czasem coraz bardziej, w miarę rozkwitu sztuki słowa, na tradycjach judaistycznych, greckich i łacińskich. Świadczy o tym nie tylko immanentna poetyka utworów literackich, lecz również zaświadczały teksty poetyk i retoryk, które są niezwykle interesujące jako dokumenty refleksji teoretycznoliterackich pojawiających się w poszczególnych epokach. Ich zgłębianie (i tu nie komplementując, ale konstatając należy stwierdzić, że w naszej części Europy prym wiodą Polacy⁷)

⁵ Po znanych i uznanych badaniach R. Łuznego, P. Lewina, L. Suchanka i innych z najnowszych prac z zakresu wzajemnego przenikania się katolicyzmu i prawosławia w okresie baroku na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu wiele cennych materiałów i spostrzeżeń przynoszą publikacje L. Jankowskiej. Zob. L. A. Jankowskaja, *Litieraturno-bogosłowskoje nasledije swiatitiela Dimitrija Rostowskogo: wosprijatije ijezuitskoj nauki XVI–XVII ww. Awtorieferat dissertacyi*. Moskwa 1994. (Tu również spis publikacji autorki).

⁶ Zob. A. W. Lipatow, *Slawianskoje Proswieszczenie w obszczewropiejskom kontiektstie*. W zbiorze: *Litieratura epochi formirowanija nacyj w Centralnoj i Jugo-Wostocznoj Jewropie. Proswieszczenie. Nacyonalnoje wozrozdienije*. Moskwa 1982.

⁷ O tym niejednokrotnie pisałem w swoich rozprawach i recenzjach. Badanie polskich poetyk i retoryk w kontekście europejskim pomaga również zrozumieć procesy zachodzące w literaturach: staroukraińskiej, starobiałoruskiej i starorosyjskiej, które zarówno dzięki polskiemu pośrednictwu, jak i polskim doświadczeniom wypracowały oryginalny kształt oraz utorowały własne drogi do nowego dla nich systemu literackiego, ukształtowanego w epoce renesansu. Przystwojony w okresie baroku i Oświecenia przez prawosławne piśmiennictwa słowiańskie oraz inne piśmiennictwa kręgu bizantyńskiego, staje się on systemem ogólnoeuropejskim. Zob. A. Lipatow, *Barok i literatury wschodniosłowiańskie*. Z rosyjskiego przełożyły M. Chajęcka i L. Jazukiewicz-Osełkowska. „Studia Polono-Slavica-Orientalia”, Acta Litteraria 12 (1990).

pomaga zrozumieć charakter kultury literackiej oraz poniekąd praktykę twórczą, która bynajmniej nie jest wiernym odbiciem teorii, lecz nawet występuje również jako jej bodziec. Poetyki i retoryki *sensu stricto* są bezpośrednio związane ze sztuką słowa, wyrażają i objaśniają właściwe jej prawidłowości wewnętrzne oraz proponują praktyczne rozwiązania zarówno w zakresie stylu pisanego, jak i oralnego. Ale jednocześnie jako organiczne części składowe pewnej formacji historycznokulturowej stanowią one jej świadectwo, ponieważ odzwierciedlają nie tylko upodobania stylistyczne, ale i praktyczne potrzeby owej formacji historycznokulturowej. Dlatego na kształt poetyki i retoryki wpływają i słowo, i praktyka społeczna. A więc teksty będące refleksją filologiczną, logiczną, estetyczną są również świadectwem zmian w historii, stratyfikacji społecznej, polityce, religii, a także mentalności Europejczyków.

Kultura średniowieczna zapoczątkowując cywilizację chrześcijańską powstawała i wyrastała na glebie stworzonej przez judaizm oraz antyk, nie będąc jednak prostą kontynuacją, lecz przetworzeniem tych formacji, a następnie systematyzowała i syntetyzowała ich wątki, wzorce i wartości. Dotyczy to również poetyki i retoryki, których powstanie wiąże się z dziełem Arystotelesa. To była pierwsza próba stworzenia teorii sztuki słowa wyrażona w języku definicji⁸. Ów język przejęła scholastyka, rewaloryzując na gruncie dogmatów chrześcijańskich dociekania logiczne, etyczne oraz estetyczne poetyki i retoryki antycznej. Stając się z czasem religią państwową, chrześcijaństwo uzyskuje również funkcje ideologii świeckiej, petryfikując w ten sposób powstający porządek społeczno-prawno-polityczny świata feudalnego. Stąd zmiana stylu: perswazję obliczoną na dialog i zmierzającą do nawrócenia poszczególnych jednostek zastępuje autorytarne stwierdzenie jako wykluczający dyskusję monolog najwyższego, bo dogmatycznie uświęconego autorytetu władzy wobec nawróconych poddanych. Ten styl był odzwierciedleniem nowego porządku świata, który został ujednolicony po ukształtowaniu się i zunifikowaniu dogmatów religijnych, przesądzających o powstaniu (już jako systemu) teologii chrześcijańskiej, zajmującej odtąd miejsce dawnej filozofii. Ów system tworzył i jednocześnie utrzymywał autorytarny i absolutnie uporządkowany świat. Dogmaty religijne sankcjonowały zarówno normy ustrojowe, prawne, społeczne, jak również sposób myślenia, społecznie zróżnicowaną etykietę i style zachowań w życiu oficjalnym, towarzyskim oraz prywatnym. To powszechne sformułowanie, sformalizowanie i zhierarchizowanie wartości wyrażane przez retorykę jednocześnie – na zasadzie sprzężenia zwrotnego – konstytuowało jej kształt oraz decydowało o jej znaczeniu w życiu społecznym.

Wewnętrzne (immanentne – wynikające z materii tworzywa i osobowości twórców) prawidłowości zmian w retoryce oraz prawidłowości zewnętrzne (znajdujące się w sferze jakościowo innej – historii i kultury, czyli w sferze zastosowania, w sferze odbiorców i, powiedzmy, dystrybutorów, tj. tych,

⁸ Zob. S. S. Awierincew, *Literaturnyje teoriji w sostawie sredniewiekowego tipa kultury*. W zbiorze: *Problemy literaturnoj teoriji w Wizantii i latinskom sredniewiekowej*. Moskwa 1986, s. 8 n.

którzy wykorzystują retorykę na potrzeby praktyczne) decydują o różnicach między retoryką antyczną⁹ a średniowieczną¹⁰.

W nowym, autorytarnie ujednocionym świecie rola, zakres zastosowania i wykorzystania retoryki w porównaniu z antykiem wyraźnie się skurczyły, obejmując przede wszystkim homiletykę, epistolografię i kancelarystykę, właśnie ze względu na typ ustroju oraz związany z nim sposób myślenia. Nie bez znaczenia była również obcość łaciny¹¹ dla audytorium masowego w zachodnim oraz greki we wschodnim chrześcijaństwie.

Nowy wizerunek świata, mentalność i potrzeby jego mieszkańców spowodowały zmiany zachodzące w retoryce. Podczas gdy retoryka antyczna kładła szczególny nacisk na logikę wywodu jako warunek skuteczności przekonywania i w związku z tym skupiała uwagę na doskonałości perswazji, czyli budowaniu samej wypowiedzi, to chrześcijańska retoryka średniowieczna w zakresie homiletyki jako głównego gatunku retorycznego owych czasów koncentrowała się przede wszystkim na adresacie wypowiedzi. Da się to prześledzić, poczynając od Grzegorza I Wielkiego (*Liber regulae pastoralis*, około 591 r.) aż do Alaina z Lille (*De arte praedicatoria*, około r. 1199), dla których ważna stała się sama treść, technika wypowiedzi zaś miała być niejako przez ową treść usankcjonowana. Inną konsekwencją zastosowania doktryny chrześcijańskiej odnośnie do retoryki było konstruowanie wywodów opartych na racjach czerpanych z *Pisma świętego* i od autorytetów kościelnych, w odróżnieniu od retoryki antycznej, która dowodziła na podstawie rozumowania logicznego¹².

Jeżeli zaś chodzi o zmniejszenie roli retoryki we wczesnobizantyńskim okresie chrześcijaństwa (co potem oddziaływało na Ruś), to usunięcie jej na drugi plan wynikało z założeń doktrynalnych. Piękno idei Objawienia nie potrzebuje piękna wysłowienia. To ostatnie jest sztuczne, a więc w pewien sposób sprzeczne z pierwszym, zatem obce mu. Z owego kolejnego już chrześcijańskiego wcielenia kalokagatii jako jedności piękna duchowego i materialnego, idei i formy, wynika w kulturze bizantyńskiej jeszcze w XI w. niemożność oddzielenia teologii od retoryki, tajemnic wiary od sztuki krasomówstwa¹³.

Ostateczne unormowanie chrześcijaństwa zadecydowało również o sposobie przyswojenia opisowych w istocie poetyk antycznych; w XII–XIII w. pojawiły się pierwsze poetyki normatywne (Mateusz z Vendôme, Godfryd z Vinsauf, Eberhardus Allemanus, Jan z Garlandii, Gerwazy z Merkley).

⁹ Zob. W. Tatarkiewicz, *Estetyka starożytna*. Wyd. 2, przejrane i uzupełnione. Wrocław 1962. – E. Sarnowska-Temeriusz, *Zarys dziejów poetyki. (Od starożytności do końca XVII wieku)*. Warszawa 1985.

¹⁰ Zob. E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern 1948. – J. Pinborg, *Die Entwicklung der Sprachtheorie in Mittelalter*. Münster–Copenhagen 1967. – J. J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages: a History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*. Berkeley–Los Angeles 1974. – Sarnowska-Temeriusz, *op. cit.* – *Problemy literaturnej teorii [...]*.

¹¹ Zob. M. L. Gasparow, *Sredniewiekowyje latinskije poetiki w sistiemie sredniewiekowej grammatiki i ritoriki*. W zbiorze: *Problemy literaturnej teorii [...]*, s. 96.

¹² *Ibidem*, s. 98–99.

¹³ Zob. na ten temat: *Prolegomena Sylloge*. Ed. H. Rabe. Lipsiae 1938, s. 80, 394. – S. S. Awierincew, *Szkolnaja norma literaturnogo tworczestwa w sostawie wizantijskoj kultury*. W zbiorze: *Problemy literaturnej teorii [...]*, s. 65–66.

Dopiero romantyzm zakłóci ich ciąg ewolucyjny. Tu czynnik zewnętrzny, czyli kliszowanie wszystkich form komunikacji społecznej uwarunkowanej hierarchią struktury feudalnej, współdziałał z czynnikiem wewnętrznym, tj. rosnącym od Pierre'a Abélarda do Tomasza z Akwinu znaczeniem dialektyki jako sposobu myślenia¹⁴.

Pewne prawidłowości wspólne dla chrześcijańskiej kultury i sztuki słowa podlegały różnicowaniu w kręgach łacińskim i bizantyńskim, co wpływało na genezę i historię poszczególnych literatur narodowych, wyłaniających się w średniowieczu z tych wspólnot literackich.

Chrześcijańska literatura bizantyńska oraz związana z nią myśl teoretyczna rozwinęły się w atmosferze ciągłości i nieprzerwanej witalności antyku, podczas gdy przeżywający kataklizm Rzym i jego kultura zostały zrujnowane przez barbarzyńców, a twórców wyniszczono albo rozproszono. Owa kulturowa stabilność Bizancjum połączona ze stabilnością państwa była powodem jego rozkwitu, przez co podkreślała znaczenie kultywowania ciągłości, stawała się jednak wskutek tego czynnikiem konserwatywnym. W literaturze przejawiało się to zarówno w tysiącletniej niezmienności stylu, jak i w refleksji o nim. Elementy „nowego” w twórczości nie przenikały w głąb myśli teoretycznej właśnie z powodu ich nieprzystosowania do wypracowanych wzorców. Dotyczyło to nawet wielkiego twórcy hymnów, później beatyfikowanego, Romanosa Melodosa (VI w.): dla retoryki był on po prostu nieobecny z powodu nowatorstwa gatunkowego, stylistycznego i leksykalnego, jakie proponował. „Bizantyńska szkoła retoryczna była nie mniej autorytarna niż bizantyńska cerkiew, a w ściśle określonej sferze jej kompetencji działały nieustępliwe prawa”¹⁵.

Tymczasem w Rzymie, znacznie ustępującym Bizancjum pod względem poziomu artystycznego literatury, panowała otwartość na nowości i już w VII w. istniał nie znany w teorii bizantyńskiej termin *carmen rhythmicum* dla nazwania innowacji wprowadzonych przez Romanosa Melodosa¹⁶. Owa otwartość, będąca gwarancją rozwoju, odzwierciedlała zarazem różnice w mentalności, które wcześniej czy później odegrają istotną rolę. Dynamika oraz indywidualizm kultury Zachodu przejawiały się już w stadium dojrzałego średniowiecza, przygotowując renesans, gdy tymczasem ciągłość historyczna w Bizancjum, tworząc poczucie stabilności, przyczyniła się do kultywowania niezmienności. W świadomości władców duchownych i świeckich niezmienność stała się wartością podstawową i czynnikiem konserwatyzmu oraz dogmatyzmu, co łącznie oznaczało tradycjonalizm jako przeciwieństwo dynamizmu i związanego z nim racjonalizmu. Taka sytuacja, a także system rządów wraz z doktryną Kościoła wschodniego podporządkowanego władzy świeckiej kształtowały w różnym stopniu, gdyż w grę wchodziły także czynniki lokalnej historii narodów, mentalność w bizantyńskim kręgu kultury europejskiej, odciskając piętno na kształcie piśmiennictwa oraz myśli teoretycznoliterackiej.

Renesans, związany z sekularyzacją życia społecznego, będąc zjawiskiem zachodniego kręgu kulturowego — jak wiadomo w zakresie sztuki i nauki (w tym również filologii) wiele zawdzięczał Bizancjum, a owe powiązania

¹⁴ Zob. Gasparow, *op. cit.*, s. 107–108.

¹⁵ Awierincew, *op. cit.*, s. 24.

¹⁶ *Ibidem*, s. 25.

miały także bezpośredni charakter dzięki emigracji po tureckim podboju imperium. Mimo wszystko pewne dokonania renesansu w historycznie uwarunkowanym dystansie czasowym przyczyniły się do zmian w kręgu „bizantyzmu bez Bizancjum”. Pozbawione żywotnego centrum, poszczególne piśmiennictwa i kultury świata prawosławnego stopniowo od w. XVI (wyspy greckie pod panowaniem Wenecji, tereny Ukrainy i Białorusi w granicach Rzeczypospolitej), XVII (Państwo Moskiewskie) i XVIII (Grecja kontynentalna, Serbia, Mołdawia, Wołoszczyzna) zaczynają przyswajać wartości świata zachodniego. Tworząc syntezę tych „nowości” z własną tradycją piśmienniczą¹⁷, przyjmują one system literacki, który swymi początkami sięga czasów renesansu i utrwała się w okresie baroku. W ten sposób powstaje i kształtuje się ogólnoeuropejski proces literacki¹⁸, znamionując również kulturowe scalanie Europy. Stąd badanie renesansowej literatury, w tym także polskiej, oraz myśli teoretycznoliterackiej ma szczególne znaczenie, wykraczające poza granice literatur narodowych, które właściwie renesans stworzył, gdyż ponadnarodowa łacina ustąpiła miejsca językom narodowym.

Sekularyzacja z kolei powołała do życia dialogowość. Dlatego – obok wewnętrznego – rośnie znaczenie czynnika zewnętrznego w ożywianiu retoryki antycznej.

Retoryka chrześcijańska kreowała mówcę bezosobowego. Było to swego rodzaju medium – pośrednik między Prawdą Objawioną a słuchaczem. Miał on jak najdokładniej przekazać poniekąd „gotową” już treść, nie narzucając – w odróżnieniu od mówcy antycznego – swojej indywidualności oraz związanej z nią umiejętności logicznego i efektywnego treściowo oraz efektownego artystycznie wyrażenia własnej koncepcji, która dzięki temu właśnie zdominowałaby inną, jakże odmienną. Wskutek tego rola jednostki w renesansowej refleksji filozoficznej zbiega się z funkcją twórcy w renesansowej myśli teoretycznoliterackiej oraz znajduje realne odzwierciedlenie w życiu społecznym, które wytwarzając konkretne zapotrzebowania, decyduje o treści i charakterze komunikatu, typie odbioru i wizerunku odbiorcy, czyli o tym wszystkim, co musi mieć na uwadze nadawca, aby skonstruować skuteczną wypowiedź.

Indywidualizm, aktywność poszczególnych jednostek, sekularyzacja życia publicznego oraz powstawanie społeczeństwa obywatelskiego – to wszystko znów, jak w antyku, wymagało innej niż w średniowieczu sztuki przekonywania – tej właśnie kształtującej się i sprawdzającej w czasach, na których wzorował się renesans.

W okresie reformacji oraz kontrreformacji dialogowość przejawiała się również w retoryce religijnej. Tu tak samo jak w retoryce świeckiej należało nie

¹⁷ Rozpatrzyłem ten proces na przykładzie literatur słowiańskich. Zob. A. Lipatow: *Sławiańskie literatury i obszczejewropiejskij literaturnyj process epochi sriedniewiekowja*. „Sowiet-skoje sławianowiedienije” 1978, nr 4; *Driewniesławiańskie pismiennosti i obszczejewropiejskij literaturnyj process. (K problemie issledowanija literatur kak sistemy)*. W zbiorze: *Barokko w sławiańskich kulturach*. Moskwa 1982; *Literatury słowiańskie jako system*. Przełożyła D. Ulicka. „Teksty Drugie” 1990, nr 3. Zob. również przypisy 6, 7.

¹⁸ Zob. A. Lipatow, *Barokko i obszczaia istorija sławiańskich literatur*. W zbiorze: *Necessitas et ars. Studia staropolskie dedykowane Profesorowi Januszowi Pelcowi*. T. 2. Warszawa 1993.

tylko przekazywać własne racje (tak czyniono dotąd), lecz polemizując przekonywać do nich; trzeba było zwracać się nie do bezosobowego tłumu wiernych, ale do pojedynczych osób, które stanęły przed koniecznością wyboru.

Owe zmiany zewnętrzne oddziaływały także na poetykę. W sferze jej zainteresowań zjawia się artysta jako osobowość twórcza i jako jednostka społecznie zaangażowana. Uwarunkowanie wewnętrzne (estetyczne) i zewnętrzne (socjologiczne) tworzą dychotomiczną całość i znajdują wyraz w koncepcji poety, który poprzez wypowiedź perswazyjną wpływa na odbiorców. W odróżnieniu od średniowiecznych poetyki renesansowe miały dwa aspekty – teoretyczny (wiedza o poezji) i normatywny (sztuka tworzenia). Tendencja zmierzająca do ich zrównoważenia stopniowo maleje w miarę zmiękczenia epoki¹⁹. Wiek XVII charakteryzuje już zdecydowane zachwianie równowagi na rzecz normatywności. Oto *signum temporis*: absolutyzm rządów (Rzeczpospolitą pod tym względem postrzegano jako wyspę skazaną na potop), zwycięstwo reformacji w jednych państwach, kontrreformacji w innych – wszystko to było znakiem nowej epoki, nowego ładu po rozchwianiu przez renesans porządku średniowiecznego. Te czynniki zewnętrzne odzwierciedliły się w poetykach zarówno barokowych, jak i klasycystycznych.

W okresie rozkwitu polskiej poezji barokowej i postępującego zmiękczenia demokracji szlacheckiej²⁰ na szczególną uwagę zasługuje nowy system literacki, który za pośrednictwem ukraińsko-białorusko-polskim został przyswojony przez piśmiennictwo rosnącego w siłę absolutystycznego Państwa Moskiewskiego. Jest to koniec i zarazem początek. Koniec renesansu w literaturze polskiej i przeciągający się koniec średniowiecza w literaturze rosyjskiej. Początek i rozkwit dojrzałego baroku w Polsce oraz początek otwarcia się na Zachód hermetycznego bizantynizmu w kulturze i systemie literackim Rosji. Barok wobec średniowiecza odegrał tu taką rolę jak w Polsce renesans, a pewne wartości renesansowe w polskiej realizacji (genologia, symbolika antyczna, topika, myślenie teoretycznoliterackie w zakresie retoryki i poetyki), które dotarły tu za pośrednictwem ukraińsko-białoruskim albo bezpośrednio, zostały przejęte w transformacji barokowej, gdyż przede wszystkim działał system związków synchronicznych²¹. Owe związki to nie tylko początek polsko-rosyjskich kontaktów literackich *sensu stricto*, lecz również symptom zwrotu literatury i myślenia teoretycznoliterackiego w Państwie Moskiew-

¹⁹ Na ten temat zob. Sarnowska-Temierusz, *op. cit.* – *Poetyka okresu renesansu. Antologia*. Wybór, wstęp i opracowanie E. Sarnowska-Temierusz. Przypisy J. Mańkowski i E. Sarnowska-Temierusz. Wrocław 1982. – S. S. Awierincew, *Antyczny ritoryczny ideał i kultura Wozroźdzenia*. W zbiorze: *Antyczne nasłedije w kulturze Wozroźdzenia*. Moskwa 1984.

²⁰ Zob. A. W. Lipatow, *Literatura w krugu szlacheckiej demokracji*. Moskwa 1993.

²¹ Zob. A. Lipatow: *Rosyjsko-polskie związki literackie od średniowiecza do Oświecenia*. (Typy, ukierunkowania, ewolucja). Przełożył W. Cesluk-Grajewski. W zbiorze: *Tradycja i współczesność. Powinowactwa literackie polsko-rosyjskie*. Wrocław 1978; *Literaturnyj oblik polskiego barokko i problemy izuczenija diewnierusskoj literatury*. W zbiorze: *Sławianskoje barokko*. Moskwa 1972; *Barok i literatury wschodniosłowiańskie*. – L. J. Sazonowa, *Poezija russkiego barokko*. Moskwa 1991. – S. J. Nikołajew, *Polskaja poezija w russkich pieriewodach. Wtoraja połowina XVII – pierwaja triet' XVIII wieka*. Leningrad 1982.

skim²², w wyniku czego powstała wspólna płaszczyzna porozumienia. Dotychczasowy jej brak, uwarunkowany różnicą systemów literacko-estetycznych oraz dodatkowo wzmacniającym tę próżnię konfliktem wyznaniowym, radykalną odmiennością w systemie rządów i starciami politycznymi, wykluczał możliwość współdziałania na polu piśmiennictwa.

A więc równoległe do tych trwających nadal przeciwieństw i konfliktów, także zbrojnych, narastające od początku stulecia w literaturze i kulturze rosyjskiej nie tyle zainteresowanie, ile zachłyśnięcie się polskością (przekłady literatury popularnej, powszechna znajomość polskich pieśni, moda na polskie stroje oraz język polski, który odgrywa taką rolę, jaka w drugiej połowie XVIII w. przypadnie francuskiemu) jest paradoksem? Dlaczego w owej epoce ciągłych wojen, animozji politycznych, tradycyjnych już antagonizmów państwowo-narodowo-religijnych muzy okazały się silniejsze od Marsa?

Zagłada Bizancjum jako żywotnego i rozwijającego się centrum kulturowego oraz wynikające stąd zmiany geopolityczne z biegiem czasu spowodowały wymuszoną przez nowy stan rzeczy ogólną zmianę orientacji wzmacniającego się Państwa Moskiewskiego. Wkraczanie w zachodni świat polityki i ekonomiki nieuchronnie wymagało również wejścia w krąg jego kultury. W życiu wewnętrznym kraju sprzyjał temu wzrost znaczenia czynników świeckich (instytucje państwowości i łączący się z nimi typ kultury) wobec cerkiewnych. Dla tych instytucji i związanych z nimi środowisk pouczające były doświadczenia prawosławnych sąsiadów w granicach Rzeczypospolitej w dziedzinie kultury i piśmiennictwa oraz w zakresie systemu oświaty. Wykorzystywanie owych doświadczeń prowadziło do źródeł: do bezpośrednich kontaktów z literaturą i kulturą Polski, która była organiczną słowiańską częścią świata zachodniego. Do Europy wkraczała Rosja przez polską bramę. Piotr I nie tyle „wyrąbał” — jak to obrazowo określił Puszkina — co w XVIII w. otwarł na oścież powstałe w XVII w. okno na Zachód. Ten zupełnie na modłę rosyjską fanatyczny okcydentalista, zawzięcie zwalczający często nie mniej fanatyczny tradycjonalizm, był rosyjskim dzieckiem wieku XVII, w którym się urodził i wychował, ale w zgodzie ze swym charakterem (rola jednostki w historii!) oraz posiadaną władzą (samodzierzawie w duchu bizantyńskim) ewolucyjny tok zmian gwałtownie przekształcił w lawinowy. A więc burzliwie intensyfikujące się w stuleciu następnym kontakty Rosji z Zachodem były przygotowane przez wcześniejsze rosyjsko-polskie doświadczenia, stanowiące wstępną fazę wkraczania Rosji do świata zachodniego.

Kontakty z polską sztuką słowa, poetyką i retoryką wynikały nie tylko z motywowanego estetycznie zainteresowania oraz zwykłej ciekawości wszystkiego, co nowe.

Rosyjska kultura ze względu na zespół cech właściwych religii prawosławnej i system panujących rządów była monologiczna, kultura polska zaś — uwarunkowana systemem demokracji szlacheckiej oraz współlistnieniem w granicach Rzeczypospolitej różnych narodów o rozmaitej konfesji — miała charakter dialogiczny.

²² Zob. A. M. Panczenko: *Russkaja stichotwornaja kultura XVII wieku*. Leningrad 1973; *Dwa etapy rosyjskiego barokko*. Leningrad 1977. „Trudy Otdiela drierwienrussoj litieratury”. T. 32.

Zmiana orientacji politycznej i kulturowej, wynikający stąd konflikt między tradycjonalistami a okcydentalistami, do którego przyczynił się również konflikt wewnątrzkonfesyjny (*raskoł*) – wszystko to rozsadziło od środka monolityczną dawniej kulturę o tonacji monologicznej. Stąd właśnie przyjęcie doświadczeń w zakresie perswazji, również polskich, było w Państwie Moskiewskim potrzebą nie tylko estetyczną, lecz i praktyczną. Stąd także wyznaczniki sztuki słowa charakteryzujące specyfikę epoki literackiej mają uzasadnienie w rzeczywistości pozaliterackiej, która niejako powołała je do literatury, przyczyniła się do aktualizacji tych właśnie tradycji literackich i wątków myślenia teoretycznoliterackiego z przeszłości (antyk na Zachodzie i w Polsce) oraz „z zewnątrz” (zachodnia poetyka i retoryka w Państwie Moskiewskim XVII wieku²³).

Owe czynniki pozaliterackie oddziałują podobnie na różne literatury, wytwarzając obok prawidłowości wewnątrzliterackich pewne ciągi typologiczne.

W Polsce XVII-wiecznej szkolne poetyki i retoryki kształciły zarówno twórców, jak i odbiorców, ustanawiając w ten sposób wspólną płaszczyznę porozumienia. W atmosferze napięć reformacji i kontrreformacji, konfliktów politycznych, wojen oraz zagrożenia bytu narodowego literatura barokowa już na innym poziomie historycznokulturowym, wyrażając inne jakości estetyczne, zaczyna odgrywać rolę podobną do roli literatury w średniowieczu: poza dostarczaniem przyjemności (jak w renesansie) również uczy religii i etyki społecznej, pełni funkcje modlitwy i kazania, mowy i pobudki do czynu, jest głosicielką ideologii państwowej i wykładnią patriotyzmu. Stąd właśnie bierze początek tradycja szczególnej roli literatury w życiu Polaków. Stając się wzorcem postaw w czasach niewoli, kształtuje ona do dziś świadomość społeczną.

Podobnie w Rosji, aczkolwiek tu decydujące znaczenie miały inne czynniki: najpierw państwowotwórcze, a za panowania Piotra I także duma narodowa z powodu zawrotnych sukcesów niedawnej Moskiewii przemienionej w wielkie imperium; następnie (od czasów Radiszczewa i Nowikowa) literatura, towarzysząc procesowi kształtowania się inteligencji rosyjskiej, staje się w warunkach samodzielnia – wbrew nurtowi oficjalnemu – przejawem niezależnego myślenia obywatelskiego i sumienia narodowego. Dlatego właśnie i w Polsce, i w Rosji literatura to również swoisty katechizm narodowy, kazalnica i trybuna zarazem. To ona, proponując wzorce postaw, staje się niejednokrotnie drogowskazem życiowym. Tak nigdy nie było i nadal nie jest na Zachodzie.

Wspólne cechy mentalne dwu narodów są efektem procesu dziejowego: ucisk narodowy wobec Polaków oraz ucisk społeczny i duchowy wobec Rosjan ze strony tego samego reżimu wywołał podobieństwa przejawiające się w dziedzinie literatury²⁴. Różnice zaś w kierunkach i sposobie zaangażowania

²³ O retoryce w Państwie Moskiewskim zob. A. J. Jeleonskaja, *Russkaja oratorskaja proza w literaturnom processie XVII wieka*. Moskwa 1990. – Sazonowa, *op. cit.*, rozdz. 2.

²⁴ Stąd również popularność nowszej literatury polskiej wśród czytelników rosyjskich, szczególnie od drugiej połowy XIX wieku. Utwory Kraszewskiego, Prusa, Orzeszkowej, Sienkiewicza, Przybyszewskiego i innych stanowiły niezbywalną część lektury inteligencji rosyjskiej, która odbierała je przez pryzmat problemów nurtujących także społeczeństwo rosyjskie i jego literaturę ojczystą.

tych literatur decydowały o skali widzenia, a także o specyfice ujmowania świata, bogactwie podejmowanych problemów i wątków tematycznych.

Jak już powiedzieliśmy – proces ten zaczyna się w XVII wieku. Jan Andrzej Morsztyn dedykując swą *Lutnię* Łukaszowi Opalińskiemu z dobrotliwą ironią i przyjacielską żartobliwością twierdził, że zamiast zwrócić się ku materii poetyckiej, ten zajmuje się sprawami polityki.

Owo rozdzielenie (artyzm oraz zaangażowanie pozaartystyczne) literatury polskiej w okresie jej sekularyzacji i kształtowania się jako sztuki słowa, beletrystyki, znalazło odbicie w renesansowej świadomości Jana Kochanowskiego (*Satyr, albo Dziki mąż, Zgoda czy Jezda do Moskwy* z jednej strony, oraz *Muza* – z drugiej). Czasy baroku sprzyjały nasilaniu się zaangażowania literatury, co w epoce Oświecenia otrzymało wewnętrzne, teoretycznoliterackie uzasadnienie (czynnik ogólnoeuropejski). Wysiłki zmierzające do naprawy Rzeczypospolitej i związana z tym walka o niepodległość (czynnik polski) decydowały o pozycji obywatelskiej twórców i o wymuszonym przez historię lokalną charakterze wyboru dokonywanego przez pisarzy polskich. Od tego czasu aż do odzyskania przez Polskę niepodległości w 1918 r. literatura polska inaczej niż literatury zachodnie, z którymi miała powiązania genetyczne, będzie dobrowolnie dźwigać ciężar zaangażowania, albowiem naród będzie dźwigać ciężar niewoli.

Przewyciężyć dychotomię artyzm – zaangażowanie mogli tylko twórcy niezależni intelektualnie, odważni, o silnej osobowości. Jednak owo artystyczne przewyciężenie było i pozostaje co najmniej dwuznaczne w sytuacji politycznej, w jakiej znalazł się kraj i naród. I tak niejednoznacznie bywało ono odbierane wtedy, a nawet i teraz, gdy weźmiemy pod uwagę myślenie obywatelskie, postawę patriotyczną czy interesy narodowe. W każdym razie należy uwzględnić również poszukiwania twórcy, jego walkę wewnętrzną artysty i obywatela w jednej osobie. Takie dylematy rozstrzygał zapewne w XVI w. Jan Kochanowski, w XVII Jan Andrzej Morsztyn, w XVIII Jan Potocki, w XIX wciąż nie doceniony Henryk Rzewuski²⁵, a wewnętrzny dramat poety i obywatela-patrioty stał się tematem oraz tworzywem literackim, osiągając najwyższy wymiar artystyczny w twórczości wybitnych romantyków.

Kiedy Polska w 1918 r. odzyskała niepodległość, zapoczątkowany został przez skamandrytów, Witolda Gombrowicza, Brunona Schulza, Stanisława Ignacego Witkiewicza, Michała Choromańskiego, część Awangardy Krakowskiej i „drugiej awangardy” proces usamodzielniania się literatury, jej „nowej sekularyzacji”. Zrzucając „płaszcz Konrada”, polscy literaci nadal dążyli do europeizacji literatury narodowej. Ale późniejszy bieg dziejów – zawsze trudny dla Polaków – zahamował ten proces, który ponownie ożywa już na naszych oczach, czemu, być może, znacznie sprzyjać powstanie Trzeciej Rzeczypospolitej.

Wewnętrzna historia sztuki słowa rozpatrywana w jej uwikłaniach z historią zewnętrzną pozwala wyjaśnić wspólne źródła, ogólnoeuropejskie prawidłowości i specyfikę narodową różnych literatur jednej cywilizacji, pozwala również uzmysłwić sobie stanowiące dialektyczną całość wartości uniwersalne i narodowe w procesie ich ewolucji od starożytności do naszych dni.

²⁵ Zob. A. Lipatow, *Powieść historyczna: ogólne prawidłowości a swoistość narodowa. Rosyjsko-polskie paralele typologiczne od XVIII do połowy XIX wieku. Z rosyjskiego przełożyła J. Sidorska. „Pamiętnik Literacki” 1990, z. 3.*